

Kuczi Tibor (2011) *Munkásprés. A munka kikényszerítésének története az ipari forradalomtól napjainkig*. Budapest: L'Harmattan.

A L'Harmattan és a Jelenkutató Alapítvány Társadalom – ismeret sorozatában jelent meg 2011-ben Kuczi Tibor könyve, a *Munkásprés*. A szerző előszavában említi, hogy igen régóta, több mint egy évtizede foglalkozik a témával, amit jelen sorok írója is alátámaszthat: 2003 tájékán jártam e témában tartott kurzusára a Corvinus Egyetem Szociológia doktori iskolájában. Részvételem azon a régi kurzuson e recenzió megírásának közvetlen előidézőjeként szolgált: az érdekes témát Kuczi Tibor nagy felkészültsége és előadói tehetsége a doktori program egyik legemlékezetesebb órájává tette, így évekkal később nagy érdeklődéssel vettem kézbe a végül könyvvé szilárdult produkciót.

A *Munkásprés* címe kissé talán félrevezető, az olvasónak egyfelől felidézheti Závada *Kulákprését*, bár semmi nem jelzi, hogy ez az utalás szándékos lenne. Ugyanakkor a présbe szorított – megkínzott – munkás képe „marxos” kapitalizmuskritikát, osztályharcos megközelítést sugallhat. Korántsem erről van azonban szó. Marx természetesen – Weberhez, Polányihoz, Foucault-hoz, Thompsonhoz hasonlóan – fontos referencia, ám Kuczi Tibor könyve sem témájában, sem a feldolgozott elméleti megközelítéseket és empirikus beszámolókat tekintve sem elsősorban a munkások kizsákmányolásáról szól. A szerző kérdésfeltevései sokkal általánosabb problémákra irányulnak: mi veszi rá az embereket, hogy dolgozzanak; és ha felveszik a munkát, hogyan lehet rávenni őket, hogy rendszeren el is végezzék azt?

Az első kérdés talán triviálisnak tűnhet – mi más lehetne a válasz, mint a megélhetési kényszer? Kuczi könyvének egyik fő tézise azonban, hogy a fejlett ipari országokban a 19. század második felétől az egyre növekvő gazdagság és kényelem ezt már nem feltétlenül tenné szükségessé.

Az ipari forradalmat megelőző idők Európájában a munka kikényszerítésének két alapvető formája létezett: a nyílt, hatalmi erőszak, melynek ideáltípusa a rabszolgamunka, illetve a rejtett, közösségi kényszer, melyet Weber patriarchális autoritáson alapuló munkaszervezetnek nevez (ilyen például a családon, de a család mintájára szerveződő céhen belüli munka is). Mindkettő esetében az engedelmesség mélyen beágyazódott a kultúrába, az azt megtagadó „nem csupán a »munkáltató«, a földesúr, céhmester, családfő, hanem az egész érvényes világtrend ellen támadt” (13). A 16. századtól kezdődően azonban az engedelmesség kikényszerítését segítő kultúra kezdett erodálódni, a nagy társadalmi változások során pedig tömegek kerültek ki hagyományos közösségeikből. Emellett magának a gyáripari termelési formának a megjelenése is új munkaszervezési problémákat vetett föl: a gyárakban több száz embert kellett úgy felügyelni, hogy munkájuk eredménye a kialakuló piacon versenyképes legyen. E folyamatok miatt új munka-kikényszerítési és fegyelmezési módok kialakítása vált szükségessé. A munkáltatók persze mindig leleményesek voltak e téren: a gyáripar kialakulásának korában bevett gyakorlat volt például, hogy

¹ MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet

egész családokat alkalmaztak, és a családfő mintegy művezetőként felelt a családtagok engedelmességéért. A nyílt erőszak is vissza-visszaért, többnyire az állam támogatásával, például a rabszolgamunkán alapuló észak-amerikai gyapotfeldolgozó-ipar, vagy a robotmunkával „megtámogatott” sziléziai textilipar esetében. A régi kényszerítési formák azonban az azokat támogató kultúra segítségével már nem bizonyultak gazdaságosnak.

Kuczi kiemeli, hogy a kultúra az ipari forradalom után is óriási szerepet játszik a munka kikényszerítésében. Annak technikái azonban jóval személytelenebbekké válnak: egyre kevésbé köthető a hatalmat gyakorlók egy konkrét csoportjához. Ahhoz azonban, hogy a személytelen és nyílt erőszak nélküli hatalmi technikák működni tudjanak, a szerző szerint két alapvető „civilizációs vívmány” kultúrába való beépülésére volt szükség. Az egyik az óraidő szerint szervezett élet természetessé, mindennapossá válása, a másik pedig az a tény, hogy a munkavállalók konkrét életkörülményeiktől függetlenül elégedetlenek a keresetükkel – ez a mentalitás a könyv érvelése szerint korántsem jellemezte az ipari forradalom előtti idők munkásait.

„Hallom az öt percet jelző dudálást. Ideje bemenni az üzembe. Leveszem a kártyát a kaputábláról, és felakasztom a részleg táblájára.” (Angol nyelvlecke lengyel emigránsoknak, idézi Kuczi 57.)

A könyv első nagyobb, *Időrezsím* című egysége az óraidő kialakulásának, mindennapokba való beépülésének történetét bontja ki. Az általunk többnyire természetesnek tartott időorientáltság ugyanis a modern kor és a nyugati civilizáció sajátja. Kuczi klasszikus antropológiai és néprajzi példákkal mutatja be az óra nélküli társadalmak *feladatorientált* működését. Az időt az ilyen kultúrákban a mindennapi tevékenységek generációk alatt kialakult egymásutánja szerint tartják számon, így nincs „abszolút idő”, „egy feladat elvégzése addig tart, míg el nem készülnek vele” (38).

A 13. századtól kezdődően azonban, írja Kuczi Le Goff kifejezésével élve, Európát elkezdte foglyul ejteni a kronológiai háló. Az első, kronológiai idő szerint élő közösségek a szerzetesrendek voltak, Szent Benedek regulája kifejezetten törekedett arra, hogy a természetes életritmust fegyelmezési céllal átformálja. A nagyobb tömegek életére pedig a nyilvános órák, azaz a városi toronyórák megjelenése volt hatással. Ezek korántsem csupán arra szolgáltak, hogy a városi lakosok tudják, hány óra van éppen, hanem a városi élet tevékenységeinek szabályozására. A városi hatóságok az óraidő szerint határozták meg bizonyos árúk (pl. bor) árusításának engedélyezését, a hangos munkák (pl. kovácsolás) tilalmát, vagy a takarodót, mely lényegében esti kijárási tilalmat jelentett. Így kezdett kifermődni a hatalomgyakorlás személytelen technikája, az időrezsím. A 17. századtól azután, a könyv újabb plasztikus kifejezésével élve, elindult az *idő privatizációja*: a polgári otthonok falára felkerült a falóra, nem függetlenül a protestantizmus jól ismert, az időt magánvagyonnak tekintő szemléletétől.

A 18. századtól kialakuló európai és észak-amerikai gyáripar az óraidőre már mint társadalmi intézményre támaszkodhatott. Mégis, jó száz évbe beletelt, míg a munkások megszokták a természetes ritmustól eltérő óraidőt, főként, mivel mindig újabb és újabb, feladatorientált szemléletű társadalmi csoportok kerültek a gyáriparba, akiknek „betörését – finomabban szólva szocializációját – előlről kellett kezdeni.” (58)

A szigorú napirend betartatásához a gyárakban állandó felügyeletre volt szükség. A felügyelő személyzet fő feladata a munkaidő hézag nélküli kitöltésének kikényszerítése volt. Az ilyenfajta ellenőrzés viszont hosszabb távon nem bizonyult elég hatékonynak a termelés szempontjából: a folyamatos munkavégzést ugyan el tudta érni, a teljesítmény szándékos visszatartásának állandó problémájával azonban nem tudott megbirkózni. Erre a problémára kísérelt meg választ adni magának

a munkavégzésnek az a fajta racionalizálása, melyet a könyv második, *Taylorizmus – fordizmus: hatékony testhasználat* című része mutat be.

„Ha 150 milliméternyit elmozdítják a lábszárát, ez 7,1 egységnyi időt vesz igénybe, és minden további 10 milliméteres elmozdulás 0,5 TMU-t emészt föl (1 másodperc 28 TMU).” (Időelemzés és munkamérés 1980, idézi Kuczi 99)

A test használatának ellenőrzése természetesen már a taylorizmus előtt is fontos szerepet játszott: Foucault a *hatalom mikrofizikája* fogalmával írja le azokat az egyszerre hatalmi és hatékonysági megfontolásokat, melyek az iskolák, börtönök, gyárak munkavégzési szabályait alakították. Ezek a szabályok azonban korábban csak hétköznapi tapasztalatokon, nem pedig tudományos módszereken alapultak. A taylorizmus néven is emlegetett tudományos vezetési módszer lényege, hogy mérsékelje a munkáltatók és a munkások közötti információs aszimmetriát, és ezáltal a munkáltatók és a menedzserek számára átláthatóvá váljon a termelés egész folyamata, különös tekintettel arra, hogy milyen teljesítmény várható el *valójában* a munkásoktól. A Kuczi által részletesen bemutatott taylori módszerek – a munkát végző test tudományos feltérképezése valamint az idő- és mozdulatelemzés – az ellenőrzést szisztematikusan *testen belülivé* igyekeztek tenni. Így alapozták meg a *normát*, ami által a termelési folyamat pontosan kiszámíthatóvá és tervezhetővé válik. A taylorizmus alapvetései a 20. század közepére részévé lettek az ipari munkavégzés kultúrájának. Ismertté váltak ugyanakkor a módszer korlátai is: csak tömegtermelésben alkalmazható, a mezőgazdaságban pedig szinte alig, mivel ott nem szabványosíthatók eléggé a munkavégzés környezeti feltételei.

A 20. századi munkakikényszerítő módszerek fő jellemzője Kuczi Tibor szerint az, hogy az engedelmesség helyett a hatékonyság válik a fő céllá. Ekképpen Foucault jól ismert börtön/gyár analógiája többé már nem adekvát, hiszen a profitorientált vezetés szemében az engedelmesség nem önérték – amennyiben túlságosan drágának bizonyul, nem is ragaszkodnak hozzá.

Az időrezsím rákényszeríti a dolgozót a munkára; a mozdulatelemzés, a panoptikus térelrendezés, a hierarchia pedig arra, hogy képességeinek megfelelően teljesítsen. De vajon miért hajlandó alávetni magát a munkavállaló ennek a többszörös, szigorú kontrollnak? Ezt vizsgálja meg a könyv harmadik *Fogyasztási rezsim* című része.

„A proletariátus türtőztesse magát, és elégedjék meg azzal, hogy nem dolgozik többet napi három óránál, s a nappal és az éjjel többi részében semmittevással és lakmározással foglalkozik.” (Paul Lafargue 1883, idézi Kuczi 255)

Kuczi Tibor hangsúlyozza, hogy a fenti kérdésre nem ugyanaz a válasz a 19. és a 20. században. A 19. századi munkás „szorgalmáról az állandó szükség gondoskodik” (180). Ebben az időszakban a munkások körében az esetleges magasabb jövedelem korántsem növelte a munkakedvet: a létszükségletek kielégítésén túl inkább a pihenést választották, és csak akkor álltak újra munkába, ha ismét szorította őket a szükség. Az 1880-as évektől kezdve azonban az iparilag fejlett országokban nőttek a bérek és erőteljes javulásnak indultak a munkások életkörülményei. Ennek megfelelően az 1920-as évek munkagazdászai azt jósolták, hogy a megnövekedett termelékenység következtében a század közepére hat, majd négy órára csökkenhet az átlagos munkaidő. A munkavállalók azonban, bár 19. századi mércével mérve sokszorosan megvolt mindenük, ami a jó élethez kellett, nem úgy viselkedtek, mint száz évvel ezelőtti kollégáik: szabadidő helyett egyértelműen a több munkával járó nagyobb keresetet választották. Kuczi megfogalmazása szerint a „kapitalizmus elérte a munkások lelkét” (181): a fogyasztás nélküli „l’art pour l’art” szabadidő üressé, értéktelenné vált számukra.

A fogyasztás vágya a munka kikényszerítésének történetében talán a leghatékonyabb hajtóerőnek bizonyult. Természetesen ehhez az kellett, hogy a munkavállalók számára életpályájuk tervezhetővé váljon: a foglalkoztatási biztonság szükséges előfeltétele annak, hogy az emberek ne csak a pillanatnyi jövedelemmel, hanem a távolabbi kilátásokkal számolva rendezzék be az életüket. A 20. század közepétől a fejlett országokban élők (pontosabban: közülük csak azok, akik egyáltalán be tudtak lépni a munkaerőpiacra) bízhattak abban, hogy szorgalmas munkával hozzá tudnak jutni az áhított fogyasztási javakhoz. A munka – legyen bármilyen sivár vagy lélekölő – a szükséges ár, amit azért kell fizetniük, hogy szabadidejükben az egyre inkább identitásukat is meghatározó fogyasztási tevékenységekben kiteljesedhessenek (persze – teszi hozzá Kuczi – a munkában való kiteljesedés öröme korábban is a társadalom csekélyke részének adatott meg).

A Szabadidő: a lustasághoz való jog? című epilógusból az is kiderül, hogy a jelenkori társadalomban fészéknek indult az időnként rabul ejtő kronológiai háló. Egyrészt a munkaidő –szabadidő merev felosztása egyre kevesebb foglalkozás esetében releváns, sok munkakörnél a munkáltató csupán az eredményt várja el. Így az idő polikrómmá válik, azaz jellemzően több tevékenységet végzünk egyszerre, az emberek napirendje pedig a korábnál jóval inkább flexibilis. Kuczi szemléletes példájával élve nincs meg már a tevékenységek szinkronizálásának az a valaha volt rendje, amikor „az egész ország a tévé képernyőjén megjelent órát bámulta másfél-két percen keresztül, a híradóra várva” (286). Jellemző módon szabadidőnkben is többnyire keményen dolgozunk azon, hogy kihozzuk belőle az elérhető fogyasztási maximumot – nem élünk a lustasághoz való jogunkkal. Ez nem is csoda, hiszen ma – szemben a vebleni hivalkodó szabadidő korszakával – a társadalom munkában és szabadidőben egyaránt az elfoglaltságot becsüli meg: mára az *időhiány* vált a társadalmi státusz jelzőjévé.

Kuczi Tibor a *Munkásprésben* a feldolgozott hatalmas szakirodalomnak (melyben nemcsak tudományos cikkek, kötetek, hanem forrásanyagok és irodalmi művek is helyet kapnak) köszönhetően óriási információmennyiséget zúdít az olvasóra. Teszi ezt azonban olyan végtelenül szórakoztatóan és olvasmányosan, hogy könyve nem lesz túlterhelt, hanem mindvégig izgalmas sztoriként követhetjük nyomon a munka kikényszerítésének igaz történetét.